TUNUSLU HAYREDDİN PAŞA

Prof. Dr. Atilla Çetin

1942 İstanbul Beykoz doğumlu olan Çetin, sırasıyla Bursa Erkek Lisesi (1961), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ve Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdi (1966). Bir süre Kars Alparslan Lisesi'nde Tarih Öğretmenliği (1966-1968) yapan Çetin, vatani hizmetinden Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nde; Genel Müdür Vekilliği görevlerinde bulundu (1970-1981). 1972-1973 yılları arasında devlet tarafından Fransa'ya (Paris) arşivcilik ihtisası için gönderildi. Dünya ve Tercüman gazetelerinde çalıştı. 1987'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde "Tarih Doktoru" unvanını alan Çetin, 1988'de Yakınçağ Tarihi Doçenti, 1996'da Temmuz ayında aynı ana bilim dalında profesör oldu. 1990'da Tunus'ta araştırmalar yaptı. Halen Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesinde öğretim üyesidir. Yayınlanmış birçok kitabı bulunan Çetin'in çeşitli yerli ve yabancı ilmi dergilerde tarih, arşivcilik, kütüphanecilik ve kültür konularında birçok makaleleri, çevirileri yayınlandı. Bazı gazetelerde yazıları neşredildi. Ansiklopedilere maddeler yazdı.

29 Ocak 1890 günü İstanbul'da vefat eden Tunuslu Hayreddin Paşa XIX. yüzyıl Türk ve İslâm dünyasının önemli şahsiyetlerinden birisidir. Tunus'un ve Osmanlı Devleti'nin birinci derecede yüksek devlet görevlisi, Tunus'ta vezir-i ekberlik, İstanbul'da sadrazamlık yapmış bir şahsiyettir. Aynı zamanda değerli bir mütefekkir ve düşünce adamı olup, XIX. yüzyılda İslâm dünyasının çağdaşlaşması, ilerlemesi, modernleşmesi için kafa yoran ve eser yazan bir kişidir. Düşünce ve fikirlerini, icra adamı olarak uygulamış bir reformcudur. Tunus'ta "reformcu nâzır" olarak şöhret bulmuştur. Sultan II. Abdülhamid, saltanatının ikinci yılında 1878'de Hayreddin Paşa'yı Tunus'tan İstanbul'a getirterek onu sadrazam yapmış, düşünce ve önerilerinden daima istifade etmiştir. Ömrünün son 12 yılı (1878-1890) Türkiye'de geçmiştir. XIX. yüzyıl "İslâm meşhurları" arasında anılan bu şahsiyet maalesef ülkemizde yeterince tanınmamıştır. Vefatının 112. yıldönümü münasebetiyle kendisini rahmet ve hayırla anıyoruz.

HAYATI VE HİZMETLERİ

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın hayatı tıpkı bir roman gibidir. "Tunuslu" olarak anılmasına rağmen aslen Tunuslu değildir. Kafkasyalıdır. Çerkez veya Abaza olduğu hakkında rivayetler mevcuttur. Muhtemelen Çerkez asıllıdır. Kendi ifadesi de bu yoldadır. Çerkezlerin "Laş" kabilesindendir. Doğumu 1822-1826 yılları arasında olmalıdır. Tahminimiz 1825 yılıdır. Bir Rus taarruzu esnasında ailesini kaybetmiş ve bugün için bilmediğimiz bir hâminin sayesinde – bu bir akraba veya hemşehri olabilir – küçük Hayreddin kendisini İstanbul'da bulmuştur. Nakibüleşrâf ve Anadolu Kazaskeri Kıbrıslı Tahsin Bey tarafından satın alınıp Kanlıca'daki yalısında yetiştirildi. Çocukluk anıları arasında diğer çocuklarla birlikte Çubuklu'yu hatırlamaktadır. Kardeşinin veya kendisi gibi bir başka çocuğun Mısırlı bir yüksek şahsiyete satıldığı rivayet olunmaktadır. Tahsin Bey'in konağında ilk İslâmî bilgileri ve Türkçe'yi öğrenmeye başladı.

1839'da Tunus Valisi Ahmet Paşa'nın İstanbul'a gelen bir görevlisine satıldı veya devredildi. Tahsin Bey'in neden küçük Hayreddin'den vazgeçtiğini de kesin olarak bilmiyoruz. Bir rivayet, Tahsin Bey'in Hayreddin'e benzeyen bir oğlu olduğu, onun vefatı üzerine Hayreddin'i gördükçe dayanamadığı ve elinden çıkardığı yolundadır. Gerçek hangi tarzda olursa olsun, küçük Hayreddin Tunus valilik sarayında "memlük-köle" olarak yetiştirilmeğe başlandı. Tunus, o sırada Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyaletti. Eyaletin başında babadan oğula geçen ve 1705'ten beri Tunus'u yöneten "Hüseynî" ailesi bulunuyordu. Ahmet Paşa bu ailedendi. 1837'de Tunus valisi olmuştu. Memlükler, genellikle Kafkasya ve Akdeniz adalarından getirilen küçük yaştaki köleler olup, sarayda eğitim ve öğretimden geçirilerek yetiştirilir, Tunus saray geleneklerini öğrenir, sadık birer bende olarak sivil ve askeri hizmetlerde kullanılırdı. Hayreddin'in 13 yaşında Tunus'a götürüldüğü kimi kaynak ve belgelerde yazılıdır. Küçük Hayreddin Tunus sarayında bir memlük olarak, benzerleri gibi yetiştirildi. Arapça, İslâmî ilimler, Kuran-ı Kerim vs. öğrendi. Ahmet Paşa'dan ve Başvezir Mustafa Haznedar'dan (Paşa) ilgi ve teşvik gördü, güvenlerini kazandı.

Resim 1; Sadrazam Hayrettin Paşa (1879) (Tunuslu Hayrettin Paşa, Atilla Çetin, Kültür Bak. Yay. s 546)

Hayreddin'in Kafkasyalı endamı, boyu bosu ve gösterişi ile askerlik mesleğinde ilerlemesi uygun görüldüğünden, küçük yaşta Tunus asker ocağına kaydedildi. Maaş ve tayinat verildi. Süvari sınıfında istihdam olundu. Askeri rütbelerde süratle yükselen asker Hayreddin 1846'da miralay (albay), 1850'de mirliva (tuğgeneral) ve Süvari Askerleri Kumandanı tayin olundu. Böylece Hayreddin Paşa olarak Tunus yönetiminin en üst görevlilerinden birisi haline geldi. Asker olarak Ahmet Paşa'nın 1840'da modern bir Tunus ordusu kurmak için teşkil ettiği "Bardo Harp Okulu"nda görevlendirilmiş, Fransız subaylar ve müşavirlerle temasları olmuş, ilk olarak Avrupalıları görmüş ve Fransızca'yı öğrenmişti. Süvari Askerleri Kumandanı olunca kendisine bir Fransız hoca tutuldu. İlk yenilikçi fikirlerini Tunuslu ulemadan ve harp okulu hocalarından Mahmud Kabadu ve İbrahim er-Riyâhî gibi şahsiyetlerden kazandı.

Avrupa'yı ilk görüşü ve ilk temasları, 1846 yılında Ahmet Paşa'nın, Fransız İmparator'u Louis Philippe'in resmi davetlisi olarak Fransa'yı ziyareti esnasındadır. Ahmet Paşa'nın yaveri unvanıyla özel harcamalarını da yapmıştır. Fransız kültür ve uygarlığı ile daha yakın tema-

Resim 2; Hayreddin Paşa Bahriye Nazırı (1857-1862) (Tunuslu Hayrettin Paşa, Atilla Çetin, Kültür Bak. Yay. s 548)

sı 1853-1857 yılları arasında sürekli olarak görevle gönderildiği Paris'te oldu. Eski bir Tunuslu görevli olan ve Fransız tabiiyetine geçmiş bulunan Tunuslu Mahmud bin Ayyâd Paşa'nın Tunus hükümeti aleyhine açtığı davada Tunus'un haklarını savunmak için seçildi. Fransızcasını ilerletti, kültürünü arttırdı. Davayı bir Fransız avukatın yardımıyla Tunus'un menfaatleri doğrultusunda çözmeye çalıştı. Âli Paşa gibi bazı Osmanlı üst yöneticileriyle de Paris'te tanıştı ve ahbap oldu. Bu arada Ahmet Paşa'nın ölümü üzerine yeni Tunus Valisi Muhammed Paşa'yı tebrik için 1855'te Tunus'a geldiği gibi aynı yıl kendisine Feriklik (Generallik) rütbesi tevcih olundu. Paris'teki başarısına mükâfat olarak Ocak 1857'de Bahriye Nâzırı (Osmanlı kaynaklarında Bahriye Müdürü) tayin olundu. Bu göreve Tunus'a dönünce 8 Mayıs 1857'de başlayabildi.

TUNUS'TA REFORMLAR DÖNEMİ VE HAYREDDİN PAŞA

Tunus'ta 10 Eylül 1857'de neşredilen "ahdü'l-emân" (pacte fondamental) adlı tarihi belge ile, tıpkı Osmanlı Tanzimat ve Islahat fermanları gibi, yeni bir reformlar devri başladı. Bu akdin ilanında yabancı konsolosların baskısı mevcuttu. Bu belgeyle Tunus halkına dil, din, kanun, vergi eşitliği veriliyordu. Vadedilen reformların gerçekleşmesi için bir anayasa hazırlığına girişildi ve birçok reform komisyonları kuruldu. Tunus'un ve İslâm dünyasının ilk anayasası (Kanun el-Davla) 20 Ocak 1861'de Tunus'ta yürürlüğe girdi. Ayrıca askerlik kanunları, maliye, adalet vs. alanlarında komisyonlar çalışmalarını sürdürdüler. Yeni mahkemeler kuruldu.

İşte bu dönemde Hayreddin Paşa hem Bahriye Nâzırı olarak çalıştı, hem de bu komisyonlarda üye veya başkan olarak hizmetler yaptı. Fransa'dan dönüşünden beri, en Batıcı, açık fikirli ve yenilikçi nâzır olarak tanınıyordu. Güzel öğrendiği Fransızca ile de yabancıları da etkiliyordu. Tunus beylerinin ve paşalarının resmi ikametgahı olan "Bardo Sarayı"nda itibarlı bir şahsiyetti. Hatta 1837'den beri Vezir-i Ekber (Başvezir) olan Mustafa Haznedar (Hazinedar Mustafa Paşa) bu değerli paşaya kızı Cenina (Lellâ Kebira) yı vererek, kendisine damat edinmişti. (Haziran 1862). 1859'da biraderinin ölümü üzerine valiliğe geçen Muhammed Sadık Paşa'nın da güvenini kazandı.

Hayreddin Paşa Bahriye Nâzırı olarak bazı yenilikler ve ıslahatlar yaptı. Tunus'ta uygulanmaya başlayan bütçede bahriyeye de tahsisat ayrıldı. Gemilerin bakımı, onarımı, limanlar, karantinahane konularında metin ve cesur adımlar attı. Bürokrasiyi modernleştirdi. 13 Kasım 1862'ye kadar altı yıla yakın bu görevde kaldı. Aynı zamanda anayasanın hazırlanması komisyonunda üye, askerlik kanunu hazırlama komisyonunda başkan idi. Tunus meclisi gibi çalışan "Meclis-i Ekber"in önce üyesi, sonra başkanı oldu. Ayrıca Tunus valisinin emrindeki istişari 40 üyelik "Meclis-i Has"sın üyesi bulunuyordu. Bütün bu yoğun işlerde başarıyla çalıştı. Bütçenin kabulü ve tatbiki için Meclis-i Ekber'in çalışmalarında etkili oldu.

Özellikle hukuki reformlarda ve mahkemeler konusunda etkin faydaları oldu. Bu dönemde Tunus reformcularının sanki başkanı gibiydi. Fakat zamanla, reformların arzu ettiği düzeyde olmadığını anladı. Kayınpederi ve Vezir-i Ekber Hazinedar Mustafa Paşa'nın ve Vali Muhammed Sadık Paşa'nın siyasetini beğenmediğinden, onlarla açıktan bir çatışmaya girmeden, istifa etmeyi ve geriye çekilmeyi daha faydalı mütalaa etti. İstifasında dış istikraz konusu da etkili olmalıdır. 23 Kasım 1862'de Bahriye Nâzırı ve Meclis-i Ekber Başkanlığı görevlerinden ayrıldı. Yalnız Meclis-i Has üyesi olarak kaldı.

GÖREVDEN KISMİ ÇEKİLME

Ancak bu istifa ile Hayreddin Paşa büsbütün resmi görevlerden çekilmiş değildi. Kendisine itimat edilen bir şahsiyet olarak, İstanbul'a ve değişik Avrupa başkentlerine geçici misyonlarla vazifelendirildi. 1859'da ilk defa olarak İstanbul'a gönderildi ve Tunus valiliğinin Muhammed Sadık Paşa'ya tevcih fermanını getirdi. 1861'de "Te'kid-i müvâlat ve memuriyetiyle" bazı batı ve kuzey Avrupa ülkelerine yollandı. Fransa, İsveç, Hollanda, Belçika gibi ülkeler başkentlerinde kral ve yöneticilere Tunus nişanını takdim etti, dostluğu güçlendirmeye çalıştı. Benzer bir görevi 1863'te Prusya ve Avusturya başkentlerine yani Viyana ve Berlin'e yaptı, ayrıca Fransa'ya da dönüşte uğradı.

1857'den beri Tunus'ta yapılan reformlar, halka ağır vergiler ve yükler getirdiğinden, sos-

yal bir patlama ile sonuçlandı. Tunus halkı 1864'te Ali bin Gadahum'un (Gızahum) önderliğinde ayaklandı. Tunus beylik hükümeti güç anlar yaşadı. Anayasa ve Meclis-i Ekber kaldırıldı. Bazı mahkemeler ilga edildi. İsyana yol açan ağır vergi kaldırıldı. İsyan olayına Fransa, İngiltere ve İtalya donanmaları ve konsolosları ile karıştıklarından, Osmanlı Devleti de Haydar Efendi'yi fevkalade bir komiser olarak bir heyetle Tunus'a yolladı. Sükun ve düzen tesis edildikten sonra, Tunus hem Osmanlı Sultanı'na teşekkür etmek ve hem de Osmanlı-Tunus ilişkilerini bir statüye bağlamak için Hayreddin Paşa'yı ikinci defa 1864'te İstanbul'a gönderdi. Bâbıâli yetkilileri ile uzun görüşmeler yapan Hayreddin Paşa hüsn-ü kabul gördü. Sonunda bir "Emr-i sami" (Sadrazam buyruğu) hazırlandı. Tunus'un Osmanlı idaresinde muhtariyeti, Hüseynî ailesinin veraset hukuku, ülkenin Tanzimat Fermanı esaslarına göre yönetileceği, Osmanlı Padişahı'nın hükümranlık hakları belirtildi. Hayreddin Paşa'ya ve diğer Tunus idarecilerine Osmanlı nişanları verildi.

"İSLAM DEVLETLERİ İÇİN LÜZUMLU REFORMLAR"

Hayreddin Paşa, 1862-1869 yılları arasındaki zamanını, yukarıda zikredilen bazı geçici dış görevleri haricinde okuma, düşünme ve tefekkür ile geçirdi. Düşüncesinin temeli Avrupa'nın ilerlemesi, zenginleşmesi, modernleşmesi ve İslâm dünyasının geriliği, ilim ve teknolojiden yoksunluğu idi. Halbuki İslâm dünyası geçmişte Avrupa'ya örnek olmuştu. Hilafeti elinde bulunduran Osmanlı Sultanı'na ve devletine sonsuz bağlıydı. Okuma, düşünce, tefekkür ve Tunus'un yenilik taraftarı aydın din uleması, asker ve bürokratlarıyla mübahese ve münakaşaları sonucunda ana düşünce ve görüşleri tebellür etmeğe başladı. Bunları kaleme dökerek, Tunus reformculuk hareketinin sanki ilk bildirgesi mahiyetindeki eserini herkesin gözleri önüne serdi: Akvemü'l-Mesâlik fi Ma'rifet-i Ahvâl-i'l-Memâlik (Ülkelerin Durumunu Tanımak İçin En Emin Yol). 1868'de Tunus Devlet Matbaası'nda basılan bu kitabın, Fransızca özeti aynı yıl Paris'te daha çarpıcı bir başlıkla Avrupa kamuoyuna ve aydınlarına sunuldu: Réformes nécessaires aux Etats Musulmans (İslâm Devletleri İçin Lüzumlu Reformlar). 1875'te Fransızca ikinci baskısı yapılmıştır. Bu eser 1876 yılında İstanbul'da, 1881-82'de İskenderiye'de, 1974'te Tunus'ta (giriş ve notlarla) ve 1985'te Beyrut'ta basılmıştır. Türkçe tercümesi Abdurrahman Süreyya Efendi tarafından yapılmış ve İstanbul'da 1879'da basılmıştır. İngilizce'si ise önce Atina'da 1874'te, daha sonra da Cambridge'te yayımlanmıştır.

Akvemü'l-Mesâlik, Arapça yazılmış, oldukça hacimli bir kitaptı. 90 sayfa kadar önemli bir "Mukaddime" (Giriş), sonra birinci kitapta, sayıları 20 civarında Avrupa devletlerinin karşılaştırılması, ikinci kitapta, dünyanın coğrafi bölgeleri, hicri ve miladi tarihler ve kitap hakkında 20 kadar şahsiyetin takrizleri yer almaktadır. Kitap 467 + 50 sayfadır.

Hayreddin Paşa hakiki bir müslümandı. İslâm'ı iyi biliyordu. İslâm halifesine bağlıydı. Avrupa'yı bir müslüman olarak iyi tanıyordu. Eseri, ruh ve şekil bakımından tamamen İslâmî bir nitelikte idi.

Kitabında İslâm ümmetinin çöküş sebeplerini araştırdı. İslâm ümmeti Avrupa'yı yükselten nedenleri öğrenir ve benimserse, yeniden eski kuvvetine kavuşabilirdi. Maddi kudret eğitime, eğitim de siyasi müesseselere dayanırdı. Avrupa'nın kudret ve refahının esası, adalet ve hürriyete dayanan siyasi kurumlardır. Halka güven ve itimat telkin eden iyi bir hükümetin esas amacı, halkın refah ve saadeti olmalıdır. Modern Avrupa'nın karakteristik müesseseleri; sorumluluğu olan nâzırlar, parlamento ve basın hürriyetidir. Bunlar olmadan maddi refah mümkün değildir. Parlamento ve basın, İslâm'ın "meşveret" fikrine benzemektedir. Parlamento sistemi, İslâm devletlerinde "ehl-i hal ve'l akd" denilen ve danışma niteliğindeki ulema ve âyânın yerini tutmaktadır. Bugünkü Avrupa'yı modernleştiren müesseselerin benzerleri eskiden İslâm ümmetinde mevcuttu. Avrupa'dan müesseseler almak İslâm'a aykırı değildi. Yeter ki şeriata aykırı olmasın. Hayreddin Paşa'ya göre, Avrupa devletlerinin bugünkü kudretli durumları toprakları, iklimleri veya dinleri sayesinde olmamıştır.

Resim 3; Hayreddin Paşa Tunus Valisi Yaveri (1846) (Tunuslu Hayrettin Paşa, Atilla Çetin, Kültür Bak. Yay. s 545)

Resim 4; Hayreddin Paşa Süvari Askerleri Kumandanı (Tunuslu Hayrettin Paşa, Atilla Çetin, Kültür Bak. Yay. s 549)

Avru pa'nın servet ve terakkisinin temelini kurumlarında aramalıdır. İslâm dünyasının, Batı'nın teknik buluşları ve siyasi müesseselerini almasında ve benimsemesinde bir sakınca yoktur. Hz. Muhammed devrinde bile Selman-ı Farisi'nin teklifinden istifade edilmişti.

Meşrutiyet nizamı takdire şayandır. Ancak, mesuliyeti belirlenmiş nâzırların varlığı elzemdir. Siyasi otoriteyi tek kişi iradesine vermenin türlü sakıncaları olduğu örneklerle görülmüştür.

İslâm ümmeti için elzem olan reformlar, politik, idari, sosyal ve ekonomik bakımdan olmalıdır. "Mukaddime" de Paşa, bunların nasıl gerçekleşebileceğinin Avrupa örneği ile karşılaştırmasını yaparak bir programını tesbit eder. Hükümdarın yetkilerinin bir kısmını devrettiği, mesuliyeti belirlenmiş vekillerin bulunduğu bir hükümet kurulmalıdır. Hürriyet ve adaletin tatbiki şarttır.

Şeriatın menşei ilahi olup, değişmez ve sabit değildir. Değişen şartlar ve sosyal zaruretlere uygun olarak, kesin yasak edilmeyen her şeye müsaade edilmiştir. İslâm tarihinde bunun örnekleri vardır. Sıhhatli bir reformun ilk şartı, ulema ve devlet adamları arasındaki uzlaşma olmalıdır. Ulema yaşadığı çağı tanımalı, politikacılara yol göstermelidir. İslâm dünyası için yeknesak bir İslâm hukukuna ihtiyaç vardır. Ulema-devlet adamı işbirliği konusunda Paşa ısrarlıdır. Bunda 1857-1864 yılları arasında Tunus'un reformlar devrinde ulemanın takındığı çekingen politikayı yerici bir tezahür vardır.

Paşa, eğitim ve kültür kurumlarına büyük önem atfeder. Her seviyede eğitim ve öğretim müesseselerini, kütüphaneleri anlatır. Fransa örneğini misal olarak verir.

İktisadi yönden devletin temel görevi, tebaanın can güvenliğini sağlamak, adalet ve hürriyeti temin etmektir. Bundan sonra iktisadi refah kendiliğinden gelir. Halk hür teşebbüs sahibi olmalıdır. Serbest iktisadi kuruluşlar önemli bir rol oynar. Devletin iktisadi hayata müdahalesine lüzum yoktur. İslâm ülkeleri Avrupa için hammadde ihracatçısı durumundadır, bu ise kendileri için zararlıdır. Verdikleri hammaddeyi mamul madde olarak çok daha pahalıya almaktadırlar. Anonim şirketler, bankalar, ucuz kredi müesseseleri kurulmalı, yollar, demiryolları yapılmalıdır. Devlet, iktisadi faaliyetleri köstekleyen engelleri ortadan kaldırmalıdır. Yerli sanayiyi korumak için tarife usulüne geçilmelidir.

Hayreddin Paşa, reform programını bütün İslâm ümmeti için yapar. Belli bir İslâm ülkesinin müşahhas olarak adını vermez. Fakat Osmanlı Devleti'ne özel olarak önem atfeder. İncelediği Avrupa devletler tablosunun birinci devleti Osmanlı İmparatorluğu'dur. Osmanlı Devleti'ni, İslâm hilafetinin merkezi olması ve o devirde en güçlü İslâm hükümeti olması bakımından över. İslâm'a yaptığı hizmetleri uzun sayfalar içinde anlatır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün tebaaya siyasi haklar ve hürriyetler vermesine bünyesinin engel olduğu fikrindedir. Müslüman olmayan tebaa ayrılmak arzusundadır. Zamansız açılacak bir millet meclisinin – O sırada Jön Türklerin Avrupa'da meşruti bir rejim için faaliyetleri vardı – tehlikeleri düşünülmelidir. Sorumluluğu iyi belirlenmiş nâzırlardan hükümet kurulmalı, vilayet idari düzenlemeleri yapılmalı, idari reformlar gerçekleştirilmelidir.

Hayreddin Paşa'nın kitabında asıl amacı, XIX. yüzyılın diğer bazı İslâm reformcuları gibi, "müslüman kalarak modernleşmek"ti. Avrupa'nın yayılmacı ve emperyalist ilerlemelerine karşı, her zaman şüpheci ve ürkek idi. Fakat Avrupa uygarlığının müessese, teknik ve ilmi ile gelmesini ve İslâm dünyasının eski gücünü kazanmasını arzu ediyordu. Böylece fikirleri ve 1869'dan sonra uygulamaları ile modern Tunus'un kurucularından birisi oldu. Bilhassa reform çalışmaları ve ıslahatları ile Tunus milliyetçilerinin ve rönesansının önderlerinden addedildi.

TEKRAR SİYASİ GÖREVLER ALMASI

1869 yılından itibaren Hayreddin Paşa'nın Tunus'un siyasi işlerinde tekrar aktif olarak rol oynadığını görüyoruz. 1863 ve 1865 yıllarında yapılan istikrazlar, Vali Muhammed Sadık Paşa'nın aşırı harcamaları ile tükenmiş ve ülke maliyesi iflasa sürüklenmişti. Tunus borçlarını birleştirmek ve düzenlemek için 6 Temmuz

1869'da kurulan "Milletlerarası Maliye Komisyonu" başkanlığına 7 Eylül 1869'da atandı. Komisyonda Fransızlar, İngilizler ve İtalyanlar vardı. Bu komisyonda bilhassa başkan yardımcısı Fransız maliyeci Villet ile önemli çalışmalar yaptı. Sadık Paşa'nın güvenini daha çok kazanarak "Vezir-i Mübaşir" unvanı kendisine 18 Ocak 1870'de verildi. Onore edildi. 7 Eylül 1871'de üçüncü defa olarak İstanbul'a misyonla gönderildi. Tunus eyaletinin irsen Muhammed Sadık Paşa'ya tevcihini ve Osmanlı-Tunus ilişkilerini düzenleyen 22 Ekim 1871 (9 Şaban 1288) tarihli fermanı getirdi. Bilhassa Fransa ve İtalya'nın hiç işine gelmeyen bu fermanın Tunus'a ulaşması sevinci mucib oldu. Diğer taraftan, Hayreddin Paşa'nın eski kayınpederi – çünkü eşi Lellâ Kebira 1870'de, birkaç çocuğu olduktan sonra vefat etmişti – Vezir-i Ekber Hazinedar Mustafa Paşa ile siyasi rekabet ve çatışmaları giderek artmakta idi. Tunus idaresinin ve maliyesinin kötü durumundan tek sorumlu olarak onu görmekteydi. 36 yıldan beri aralıksız Vezir-i Ekber olan, Rum asıllı, zeki, kurnaz ve beylerin iradesini her şeyin üstünde tutan Hazinedar Mustafa Paşa'yı devirmek pek de kolay değildi. Hayreddin Paşa'nın Tunus valisinin gözdesi Mustafa bin İsmail (Osmanlı kaynaklarında Genç Mustafa Paşa) ile işbirliği ve Bey nezdindeki girişimleri sonuç verdi. Mustafa Haznedar'ın bir hırsızlığını delilleriyle ortaya koyduğundan, artık işbaşında kalamazdı. Mustafa Haznedar'ın azli üzerine Hayreddin Paşa, validen sonra en yüksek makam olan ve bir anlamda Tunus sadrazamı mahiyetindeki Vezir-i Ekberliğe (Osmanlı kaynaklarında Reis-i Müdirân) 21 Ekim 1873 tarihinde tayin olundu. "Vezir-i Mübaşir" unvanı kaldırılıp, Maliye Komisyonu Başkanlığı ve Hariciye Nazırlığı da uhdesinde toplandı. Hayreddin Paşa ve Tunus tarihi için yeni bir dönem başlamış oldu. Mustafa bin İsmail ise, mükâfat olarak Bahriye Nâzırı tayin edildi. Ancak Hayreddin Paşa hükümetinde daima tehlikeli ve kaypak bir unsur olarak kaldı.

VEZİR-İ EKBERLİĞİ VE REFORMLARI

21 Ekim 1873'ten, azil tarihi olan 21 Temmuz 1877'ye kadar olan dönem Tunus tarihi için tam bir reformlar ve yenilikler dönemi oldu. Tunuslu meşhur tarihçi Mongi Smida'nın, Khéréddine, Ministre Réformateur 1873-1877 (Hayreddin Reformcu Nâzır) isimli pek mükemmel doktora tezi 1970'de Tunus'ta basılmış olup, bu dönemde yapılmış yenilikleri pek güzel ve veciz tarzda sunmaktadır. Paşa, sanki Akvemü'l-Mesâlik'te ortaya koyduğu görüşlerinin büyük bölümünü uygulama fırsatını elde etmiştir.

Sayıları az, fakat reformlara inanmış ve birleşmiş bir aydınlar ve reformcu ulema sayesinde Hayreddin Paşa, Tunus idaresinin ıslahı, merkezi yönetimin yeniden teşkilatlanması, mahalli idarelerin yeniden tanzimi, şehirlerin ıslahı, ekonomik ve mali tedbirler, Zeytûne Medresesi'nde eğitimin ıslahı, devlet basımevinin ıslahı, genel kütüphanenin kurulması, ihracatın arttırılması, loncaların düzenlenmesi, evkafın tanzimi, mahkemelerin reformu, tarım reformu, modern anlamda – Galatasaray gibi – öğretim yapan Sadıki Koleji'nin açılışı (1875) vs. gibi hemen her alanda birçok çalışma ve yenilikleri gerçekleştirdi. Yabancı ülkelerin Tunus üzerindeki ihtiras ve rekabetlerini dengeli bir tarzda dikkatle yürüttü. Ancak mali durumun yarattığı güçlükler, kafasında olan köklü reform programını uygulamasına engel oldu. Aşırı vergilerden bıkan halk sükûna ve adil bir idareye muhtaçtı. Anayasayı tekrar yürürlüğe koyma ve bir meclis açma düşüncesi Tunus Bey'i nezdinde rağbet görmedi. Ancak, yine de yaptıkları büyük işlerdi. Paşa'nın değerli çalışma arkadaşları arasında Hüseyin Paşa, Rüstem Paşa gibi memlük menşeliler, Muhammed Bayram Hâmis, Larbi Zarruk, Muhammed Şerif vs. gibi ulema ve bürokratlar bulunuyordu.

Hayreddin Paşa, Avrupa devletlerinin baskılarına karşı Osmanlı Devleti ile sıkı işbirliği ve bağlılık siyasetine taraftardı. Zira ancak Osmanlı Devleti var olduğu sürece Tunus Emâreti muhtariyetini, özel statüsünü koruyabilirdi. Avrupa'nın yayılma politikası karşısında Osmanlı Devleti ile yakınlaşmanın hayati önem taşıdığına inanan Paşa, 93 Harbi esnasında Osmanlı Devleti'ne önemli yardımlarda bulundu.

Hazinedar Paşa ve bazı düşmanları Batı basınında aleyhinde birçok menfi propagandalar yaptırdılar. Bunlar arasında, bir Osmanlı ajanı olduğu iftirası bile vardı. Ancak Hayreddin Paşa'nın emeli Tunus halkının güvenliğini, re-

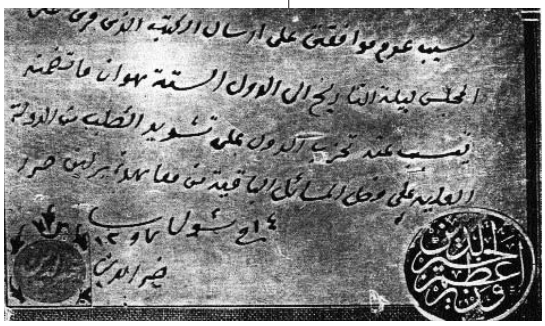

Resim 5; Verizri Azam Hayreddin Paşa mühülü bir vesika

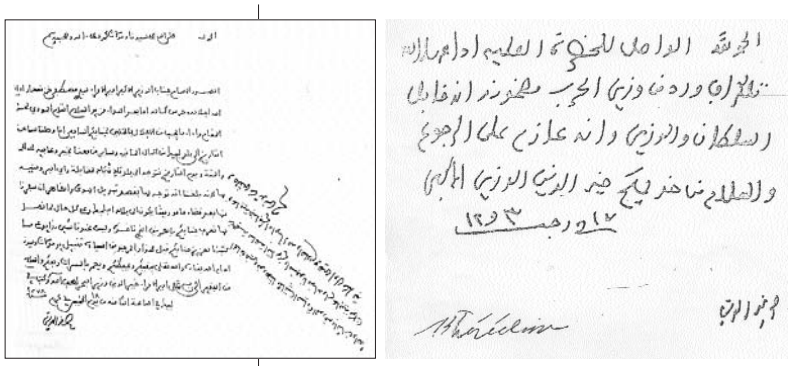

Resim 6; Hayrddin Paşanın el yazı örnekleri

fahını ve saadetini sağlamaktı.

İç ve dış baskılar ve bilhassa Bey nezdinde çok etkili Mustafa bin İsmail ve Fransız konsolosunun faaliyetleri sonucu 21 Temmuz 1877'de görevinden istifa etti. İstifa sebepleri arasında; son iki yılda iyi ürün alınamaması, hazinenin borçlanması, borçların ödenmesinde karşılaşılan güçlükler, Bâbıâli'ye yardımının konsoloslar tarafından iyi karşılanmaması, konsolosların entrikaları, Jenduba-Tunus demiryolu hattı imtiyazını Fransa'ya vermemesi yüzünden bu ülkenin desteğini kaybetmesi gibi hususlar mevcuttu. Gözden düştü ve mülklerinin müsadere edileceğinden korkmaya başladı. Adeta toplumdan tecrit edildi. Bir süre Fransa'ya gitti. Başka bir İslâm ülkesine, Mısır'a veya İstanbul'a gitmek düşüncesi kafasında yer etmeğe başladı.

OSMANLI BAŞKENTİNE DOĞRU...

Bu sıkıntılı ve umutsuz durumdan Hayreddin Paşa'yı Sultan II. Abdülhamid'in İstanbul'a daveti kurtardı. Daha önceden tanıdığı Medeniyye tarikatı şeyhi olup, Sultan II. Abdülhamid'in yakınlarından olan Muhammed Zâfir Efendi, Hayreddin Paşa'nın kitabını, İslâm anlayışını, İslâm hilafetine ve Osmanlı Sultanı'na bağlılığını anlattı. Saltanatının ikinci yılında olan ve mevcut vekillerden, meclis uygulamalarından memnun kalmayan Abdülhamid için, bu yeni isim ve şöhret, yapılan iyi tanıtım bir ümit oldu. Hayreddin Paşa, Ağustos 1878'de İstanbul'a davet edildi. Kısa süre sonra İstanbul'a getirildi. Vezaret rütbesi verildi. Âyân üyesi yapıldı. Daha sonra yeni kurulan Maliye Komisyonu Başkanlığı'na tayin edildi. İki ay kadar zaman içinde Osmanlı bürokrasisini öğrenmesi istendi. 9 Zilhicce 1295 / 4 Aralık 1878'de sadrazam tayin olundu. İstanbul'daki yabancı büyükelçiler üzerinde Hayreddin Paşa bildiği mükemmel Fransızca ve siyasi kıyâseti ile oldukça olumlu etkiler yarattı. Ancak Türkçe'si yoktu ve yazı diline de hakim değildi. Yazılarını Arapça yazıyordu veya yazdırıyordu. Mabeyn'de iki medreseli Arapça mütercim istihdam edildi. Çocuklarını ve ailesini de kısa zaman sonra İstanbul'a getirtti.

SADARETİNDE HİZMETLERİ

Hayreddin Paşa arzu etmemesine ve birçok defa özürler dilemesine rağmen, kendisini çok kısa zamanda imparatorluğun en yüksek makamında bulmuştu. İşlere büyük bir vecd ile girişti. Çok yoğun çalıştı. Devletin başında büyük gaileler vardı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ve Berlin Antlaşması'nın askıda kalmış bazı konularını çözümlemeye çalıştı. Yunan, Karadağ hudut sorunları, Mısır Hidivi'nin azli, mali problemler, Kotur'un İran'a terki, Rusya ile hususi muahede akdi, Kıbrıs'ta emlâk-i hümâyuna dair İngiltere ile itilâfnâme, Ermeni Katolik cemaatinin eski bir ihtilafının halledilmesi, idarede, adliyede ve maliyede yenilikler vs.

Bunlardan daha önemlisi ve acili, Mabeyn ileri gelenleri ve vükelanın takındığı tavırlardı. Bu dürüst, sözü özü bir ve namuslu devlet adamı aleyhinde hemen bir menfi kampanya başlatıldı. Arzları yeterince etkili olamıyordu. Bürokrasi ve Mabeyn erkânının da diğer memurlar gibi bir sisteme girmesi teklifleri ortada kaldı. Cevdet Paşa gibi bir âlim bile, Padişah'ın neden böyle Arap diyarından getirtilmiş bir zatı işbaşında tuttuğunu kızarak dile getiriyordu. Namık Kemal de Paşa'yı ve kitabını hafife alıyordu.

Hayreddin Paşa'nın Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulması, Meclis-i Mebusan'ın tekrar toplantıya çağırılması, nâzırların salâhiyet ve sorumluluğa bağlanması, sadrazama karşı sorumlu olmaları hususundaki teklifleri hoş karşılanmadı. Saltanat hukukuna tecavüz edildiğini iddia eden Şeyhülislâm Üryânîzâde Ahmet Esat Efendi, nâzırlar toplantısında kendisine aşırı hücumlarda bulundu. Paşa, yalısına çekildi ve istifasını verdi. Kısa süre sonra 9 Şaban 1296 / 29 Temmuz 1879'da azledildi. 8 ay süren sadaretinde, çok sıkıntılı bir zaman geçirdi. Bazı devlet ve Mabeyn ricali kendisini anlamamışlardı. Padişah yeni bir meclis denemesine tekrar başlamak istemiyordu. Osmanlı Devlet düzenine ve diline egemen değildi. Onun varlığı menfaatçi bazı çevrelerin işine de gelmemişti.

SADARETİNDEN SONRA

Sultan II. Abdülhamid'in kendisine teveccüh ve güveni sadaretinden sonra da devam et-

ti. Bazı mazûl sadrazamlar gibi taşraya veya dış ülkelere elçi olarak gönderilmedi. Sultan, yaratabileceği bazı mahzurları düşündü. İlk İstanbul'a geldiğinde Kuruçeşme'de Hazine-i Hassa'dan satın alıp hediye ettiği yalıdan sonra, Nişantaşı'nda da bir konak ihsan etti. Nişanlar bağışladı, maaşını arttırdı. Kendisine bazı ıslahat layihaları hazırlattı. Kimi önemli komisyonlarda "Devlet Ricali"nden olarak bulundurdu. 1882 yılında yazdığı önemli bir ıslahat layihası hoşa gittiğinden, tekrar sadaret teklif edildi, ancak kabul etmedi. Zira Padişah'ın siyasi mesleği ile kendi görüşlerinin zor bağdaşacağına inanmıştı. Prensiplerinden, birçok ihsanlarını görmesine rağmen, Sultan karşısında taviz vermek istemeyecek kadar da ideal sahibiydi.

Denilebilir ki, Hayreddin Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne en büyük hizmetleri sadaretinden sonra Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu "ıslahat layihaları" ile olmuştur. Bilhassa 1880-1882 yılları arasında hazırlamış olduğu layihalar çok sayıdadır.

Hayreddin Paşa, azlinden sonra Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu ıslahat layiha ve arîzalarında ortaya koyduğu görüşlerini bir program haline getirdi. Bu programdaki düşünceleri açık, kesin ve samimi, fikirlerinde ısrarlı idi. Paşa, Osmanlı idare sisteminde köklü bir değişikliğe taraftardı. En çok önem verdiği husus devlet, millet ve fert hayatı için temel unsur saydığı adalet ve hukukun üstünlüğü idi. Kanun hükümlerinin istisnasız herkese eşit uygulanmasını savunan Hayreddin Paşa'ya göre adalet bütün ıslahatların temelidir. Anayasanın uygulanmaya konulmasını ıslahatların birinci şartı sayıyordu. Mebuslar ve âyân meclislerinin toplanmasını, fikir birliği olan, yetkisi ve sorumluluğu belirlenmiş bir nâzırlar heyetinin kurulmasını, tam yetkili nâzırların görevlerinde sadrazama karşı sorumlu olmalarını istiyordu. Devlet yönetiminde icra vasıtası olan memurların iyi seçilmesini, kabiliyet ve liyakatlerine göre tayin edilmelerini, azil endişesi taşımadan güvenlik içinde görev yapmalarının sağlanmasını, ceza ve mükâfat sisteminin geliştirilmesini gerekli görüyordu. Osmanlı tebaası gayri müslimlerin, eğitim ve servet bakımından ileri olduklarını, imparatorluktan ayrılıp istiklallerini kazanmak istediklerini belirterek onlara mutlak hürriyet yerine sınırlı bir hürriyet verilmesinin uygun olacağını, aksi takdirde devletin parçalanmasının kaçınılmaz olduğunu söylüyordu.

Resim 7; Tunuslu Hayrettin Paşa Tunus Valisi adına geldiği İstanbul'da Sultan Abdulmecit Han'ın huzuranda (1859) (Tunuslu Hayrettin Paşa, Atilla Çetin, Kültür Bak. Yay. s 547)

Avrupa'yı iyi tanıyan Hayreddin Paşa, bütün güçlü devletlerin kuvvetli bir bürokratik sisteme dayandıklarını bildiğinden bürokratik reformlarda ısrarlı idi. Adalet sistemi, mahkemeler, meşihat mahkemeleri için yeni bir idari yapılanmanın ve meşihatte ilmi bir meclis teşkil edilmesinin lüzumlu olduğunu savunuyordu. Taşra idaresinin yeni düzenlemelerle ıslahı, vilayet meclislerinin kurulması ve bunların millet meclisi için temel olması da Paşa'nın programında geniş yer tutuyordu. Ona göre genel emniyetin sağlanması için zabıta ve jandarma kuvvetlerinin ıslahı kaçınılmazdı.

Yabancı müdahale ve baskılarına karşı Berlin Antlaşması'nın çözülmemiş meselelerinin halledilmesi, dış borçların düzenli şekilde ödenmesi, Avrupa devletlerinin tebaalarının hukuklarının korunması, memurların denetlenmesi, yabancı elçiliklerle menfaatleri icabı münasebetlerinin önlenmesi gerekiyordu. Prensip olarak yabancı bir devletle ittifak yapılmasını faydalı bulan Hayreddin Paşa, Arapların devlet hizmetlerinde daha fazla çalıştırılmasını da önerdi. Islahat layihalarını önce Arapça kaleme almış, sonra da Türkçe'ye tercüme ettirmiştir.

Bu ıslahat tekliflerinden bazılarını Sultan II. Abdülhamid, Said Paşa'nın sadaretlerinde uygulatmıştır.

Tunus'un 1881'de Fransa tarafından işgalinden sonra, Osmanlı Devleti'nin Tunus ve Kuzey Afrika siyasetinde Hayreddin Paşa bir uzman olarak etkin bir unsur olmuştur. Tunus hakkında da ilginç layihalar yazmış ve sunmuştur.

29 Ocak 1890'da İstanbul'da Nişantaşı'nda-

ki konağında ölen Hayreddin Paşa, Eyüp'te Bostan İskelesinde Şah Sultan imareti bahçesinde ailesi için yapılan yüksek mezarlığa gömüldü. Kemikleri 1968'de Tunus'a götürüldü. Aynı mezarlıkta eşi Kamer Hanım'ın, kızı Hennani'nin ve oğlu Salih Paşa'nın kabirleri bulunmaktadır. Mezarlık yüksekçe olup, birkaç basamak merdivenle çıkılır ve etrafı demir parmaklıklıdır.

EVLATLARI

Hayreddin Paşa ilk evliliğini 1862-70 yılları arasında Cenina Hanım ile yaptı. Bir oğlu, iki kızı oldu. Oğlu küçük yaşta öldü. Kızları Mahbube (doğ. 1864), Hennani (doğ. 1866) idiler. Kızlarını küçük yaşta Tunus ileri gelenlerine nikahlayarak akrabalık tesis etti. 1870'de üç cariye ile tekrar evlendi: Bedr-i Cihan, Hüsn-i Melek, Kamer. İlk ikisini birer çocuk sahibi olduktan sonra boşadı (1873). Vefatına kadar Kamer Hanımla yaşadı. Bedr-i Cihan'dan oğlu Mahmud Nuri (doğ. 1872), Hüsn-i Melek'ten oğlu Muhammed Hadi (doğ. 1872) dünyaya geldiler. Kamer Hanım'dan birisi kız, ikisi erkek üç evladı oldu: Kızı Behiye, oğulları Muhammed (Mehmet) Tahir (Paşa) (doğ. 1876) ve Muhammed (Mehmet) Salih (Paşa) (doğ. 1876)'dır. İstanbul'a gelirken altı çocuğunu da getirmişti. Kızı Behiye, Keçeci-zade Fuat Paşa ailesinden, diplomat, Şûray-ı Devlet üyesi, antikaları ile ün yapmış Reşat Fuat Bey ile evlendi. Mehmet Tahir, "Tahir Hayreddin" adıyla II. Meşrutiyette meşhur gazeteci, mebus ve mütarekede nâzır oldu. 1921-1934 yılları arasında Tunus Adliye Bakanı Muhammed Tahir Paşa'ydı. Salih Paşa, Sultan Abdülmecid'in oğlu Şehzade Kemaleddin Efendi'nin kızı Münire Sultan'la evlendi. 1913'te idam edildi. Mahmut Şevket Paşa'nın katli olayında suçlu bulundu veya hanedana gözdağı verilmek için kurban gitti. Tek oğlu Kemaleddin Keredin (doğ. 1908) 1987 yılında vefat etmiştir.

Resim 8; Tunuslu Hayrettin Paşa'nın arşivlerde yer alan biyografisinin orjinal metni

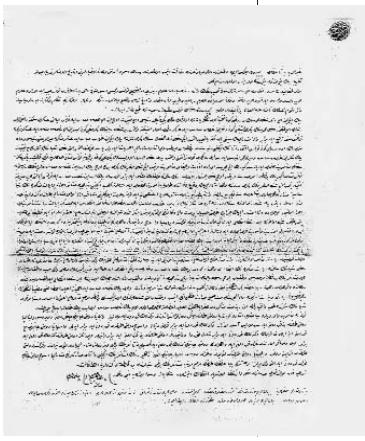

KİŞİLİĞİ VE ÖZELLİKLERİ

Tunuslu Hayreddin Paşa, menşe itibarıyla kölelikten yetişmekle beraber, mizaç ve terbiyesi bakımından, yüksek karakter sahibi, faziletli, dürüst, namuslu, haysiyetli, yüksek ideallere sahip bir kimseydi. Doğru sözlü, kimseden korkmaz, sözünü esirgemez, riyakârlık ve iki yüzlülükten nefret eden bir adamdı. Biraz gururlu tavırlarına rağmen, herkes tarafından namuslu olarak tanınırdı. Devlet ve millet menfaatlerini her şeyin üstünde tutardı. İstibdat ve istibdadın köleleştirdiği memur zihniyetinden nefret eder, buna alet olmuş menfaatçi insanlara zavallı gözüyle bakardı. Haysiyetinden ve fikirlerinden fedakarlık yapmaz, taviz vermezdi. Düşmanlarına, kötülük gördüğü kimselere bile, düşkün zamanlarında yardım elini uzatmaktan kaçınmazdı. Yüksek insanlık idealleri gönlünde yer etmişti. Mevki ve makam hırsı da yoktu. Prensiplerinden vazgeçmezdi.

Hakiki bir müslümandı. Vefatından birkaç yıl önce tamamen İslâmî esaslar içinde adak, nezir ve sadakalarını dağıtmıştı. Kimsesiz ve yoksulları korurdu. Eyüp'te çeşme yaptırmıştı. İslâm halifesi olan Osmanlı sultanlarına gönülden bağlıydı.

Hayreddin Paşa'nın karakterini ve kişiliğini daha iyi anlayabilmek için, onun bazı sözlerini ve olaylar karşısında davranışlarını belirtmenin daha müşahhas olacağına inanıyoruz:

1934-40 yılları arasında Tunus'ta parça parça yayınlanan ve 1888'de hazırlanmış anılarının (me'moires) başlangıcında ilk zamanları hakkında şunları yazıyordu;

"Çerkez olduğumu kesin olarak bilmeme rağmen, memleketim ve ebeveynlerim hakkında hiçbir şey hatırlamıyorum. Birkaç savaş veya göç sonucunda, izini ebediyen kaybettiğim ailemden çok küçük yaşta koparılmış olmalıyım. O zamandan beri, ailemi tekrar bulmak için birçok defalar yapmış olduğum araştırmalar daima sonuçsuz kalmıştı..."

İstanbul'a ilk geldiği zamanlarda Safvet Paşa'nın sadaretinde Bakanlar Kurulu'na davet edilir. Mevcut bozukluklar uzun uzadıya tenkit edilir. Hayreddin Paşa sadece dinlemeyi yeğler. Niçin sustuğu sorulduğunda verdiği cevap pek vecizdir;

"İstanbul'a geldiğim çok olmadığından söylenilen görüşleri dinlemekle yetineceğim. Mademki konuşmam isteniyor, şöyle diyeceğim: Avrupa'da çok dolaştım. Devletlerin idare şekillerini inceledim. Hükümet idaresinde bulunan vükelâ yapmış oldukları işin iyi olduğunu daima savunurlar. Vükelâ dışındakiler parti muhalifleri olup, bunlar da yapılan işleri tenkit ederler. Basın da bağlı olduğu partinin fikirlerine göre, halka makaleler neşriyle kendi fırkasını takviyeye çalışır. Hal böyle iken, şimdi bu

mecliste işittiğim sözler, sanki hükümeti başkaları idare ediyormuş gibi tenkit yolunda söylendiğinden hayretler içinde kaldığım için susuyorum. Benim fikrime göre, heyet-i vükelâ eğri işleri doğru yola getirmeli veya çekilmelidir."

İstanbul'da iken bir ara kendisine Abaza denildiğini işitmiş ve buna karşılık:

"Benim kabilem bir cihangîrâne hicret sonunda fethedilen bir diyara gelmiştir. Esir olarak elden ele geçmem ise, cemiyet-i beşeriyenin bir tecellisidir. Milliyeti ve dini ile müftehir bir Osmanlıyım" demiştir.

Kimsesiz çocukları tahsil ve terbiye ettirmeyi, "insan-ı kâmil olmanın ilk şartı" olarak değerlendirirdi. Sadrazam Said Paşa gibi bir şahsiyet kendisini "müstakim ve namuslu bir zat" olarak vasıflandırmıştır.

Azli için ısrar ettiği Rıza Bey'in "Ben Efendimizin kulu köpeğiyim. İster nasp, ister azl buyururlar. Bağlılığıma asla halel gelmez" demesi üzerine: "Kendini köpek derecesine kadar mı indiriyorsun? Bir insan için ne büyük tenezzül" sözlerini söylemiştir.

"Ben Allah'tan ve tarihten korkarım" deyip, millet ve memleket sorumluluğunun ağırlığını anlatmıştır.

1882 yılında kendisine yapılan sadaret teklifini kabul etmemiş ve: "Hizmet-i Padişâhî bâ'is-i mefharettir. Ancak dilhâh-ı tâcdârî ile benim mesleğimde mukârenet kabil olamayacağı takdirde bir ihtilafa mahal kalmamak üzere sadareti der-uhte etmeye çekinirim" mazeretini söylemiştir. Padişah'ın programının muhtevasını tedricen icra edeceği vaadine karşılık ise: "Va'âdin icrasını görebilmek için ömr-i Nuh sabr-ı Eyyüb lazımdır. Ben de ise her ikisi de yoktur" demiştir.

Hayreddin Paşa kız ve erkek çocuklarını iyi yetiştirmiş, devlet ve millete faydalı olmuşlardır. Sultan II. Abdülhamid, Hayreddin Paşa'dan bir konuda bahsederken, "hatta Tunuslu Hayreddin Paşa gibi sözünü esirgemez bir vezir bile..." demiştir.

SONSÖZ

Musevi asıllı bir Osmanlı aydını olan Robert Mizrahi, günlüğünün 30 Ocak 1890 tarihli sayfasında şunları yazmıştı:

"İslâm dünyası büyük adamlarından birisini kaybetti. Tunuslu Hayreddin Paşa dün akşam Nişantaşı'ndaki konağında vefat etti. "İslâm Ülkeleri İçin Gerekli Reformlar" adlı kitabı Fransızca, İngilizce ve Türkçe'ye tercüme edilmişti."

BİBLİYOGRAFYA:

BA, Mülga Dahiliye Nezareti Sicill-i Umûmi (Ahvâl) Defteri, nr. 2, 396; BA, YEE, nr. 11/1276/120/5, 24/150-7/126/VIII, 31/1480/97/80, 31/1519, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28/97/80, 31/1752/97/80, 33/1169/7390, 33/1241/73/91; BA, İrade-Meclis-i Mahsûs, nr. 1288, 1717, 1969; BA, İrade-Dahiliye, nr. 1288, 14482, 44511, 44653, 44863, 45313, 63024, 63038, 63095, 63131, 64448; BA, Hariciye Hazine Evrakı, siyasi kısım, nr. 43, 44, 526; Muhammed Bayram, Safvetü'l-i_tibâr, Kahire 1302-11, II, 49-94; Sicill-i Osmânî, II, 317-318; İbnülemin, Son Sadrazamlar, II, 895-960; Mehmed Zeki Pakalın, Son Sadrazamlar ve Başvekiller, İstanbul 1944, IV, 313-377; Ahmed Emîn, Zü_amâ'ü'l-ışlâh fi _aşri'l-hadîs, Kahire 1949, s. 146-183; Danişmend, Kronoloji, IV, 316, 638; Muhammed Fâzıl İbn Aşûr, el-Hareketü'l-âdâbiyye ve'l-fikriyye fi Tûnis, Kahire 1956, s. 5-60; a.mlf., Terâcimü'l-a_lâm, Tunus 1970, s. 45-58; J. Ganiage, Les origines du protectorat français en Tunisie: 1861-1881, Paris 1959, s. 437-491; M. Sadouk Zmerli, Les précurseurs, Tunis 1964, s. 41-57; a.mlf., A_lâmu Tûnisiyyûn, Beyrut 1986, s. 97-108; M. Smida, Khéréddine, ministre réformateur: 1873-1877, Tunis 1970; Reşid ez-Zevâdî, Revâdü'l-ıslâh, Tunus 1973, s. 13-39; İbrahim Abu-Lughod, "The Islamic Influence on Khayr al-Din of Tunis", Essays on Islamic Civilization (ed. D. Little), Leiden 1976, s. 9-24; G. S. Van Krieken, Khayr al-din et la Tunisie: 1850-1881, Leiden 1976; a.mlf., "Khayr al-Din Pahsa", El2 (Fr.), IV, 1185-1186; Cemil Meriç, Mağaradakiler, İstanbul 1978, s. 275-291; Muhammed Mahfûz, Terâcimü'l-mü'ellifine't-Tûnisiyyîn, Beyrut 1982, II, 271-279; K. J. Perkins, Tunisia, Colorado 1986, s. 81-84; Atillâ Çetin, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ankara 1988, 2. bsm. Ankara 1999, a.mlf., "Un İmportant mémoire de 1873 sur la Tunisie", Studies on Otoman Diplomatic History, I, İstanbul 1987, s. 111-121; a.mlf., "Relations ottomanes-tunisiennes", Studies on Turkish-Arab Relations, sy. 4, İstanbul 1989, s. 17-26; Centenaire Khéréddine colloque internationale communications, Tunus 6-9 Décembre 1990 (Ministére de la Culture et de l'Information de Tunis Comité Culturel National); Bekir Karlığa, Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat, İstanbul 1995; Ercüment Kuran "Tunuslu Hayreddin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması", Töre, sy. 158, Ankara 1984, s.

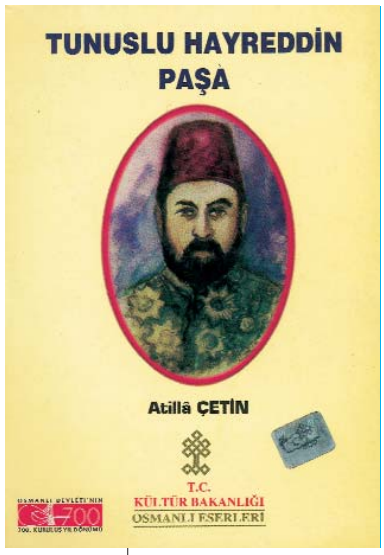

Resim 9; Prof. Dr. Atilla Çetin'in Tunuslu Hayrettin Paşa isimli kitabının kapağı

Resim 10-11; Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Aile Haziresi ve Kabri (Eyüp Belediye Arşivinden)